

Трансформація функції держави щодо захисту прав людини в умовах воєнного стану в Україні

На підставі дослідження історичного досвіду, сучасної правничої доктрини та практики переосмислена роль держави як гаранта прав людини, з'ясовані нові інституційні й нормативно-правові механізми їх забезпечення в умовах російсько-української війни. Обґрунтована необхідність забезпечення балансу між вимогами безпеки та дотриманням демократичних стандартів прав людини, запобігання непропорційним обмеженням прав і надмірній централізації владних повноважень у воєнний період. Сформульовані практичні рекомендації щодо вдосконалення законодавства та інституційних механізмів захисту прав людини, зокрема щодо активнішого використання концепції позитивної відповідальності держави, розвитку цифрових інструментів захисту прав людини, посилення протидії дезінформації та кіберзагрозам, а також запровадження інституту наукового омбудсмена та державної програми дослідження й популяризації української правничої спадщини у сфері прав людини.

Наукова записка підготовлена за результатами виконання науково-дослідної роботи «Комплексне наукове дослідження актуальних проблем захисту прав людини і громадянина в умовах воєнного стану в Україні», в рамках Договору з Міністерством освіти і науки України № БФ/ С15–2025 від 29 жовтня 2025 р. (номер держ. реєстр. 0125U003558).

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України

ТРАНСФОРМАЦІЯ ФУНКЦІЇ ДЕРЖАВИ ЩОДО ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ В УКРАЇНІ

Наукова записка

ЮРІНКОН ІНТЕР
Київ–2026

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України
(протокол № 6 від 28 квітня 2026 року)*

Рецензенти:

Рабінович Сергій Петрович, доктор юридичних наук, професор;
Зеленько Галина Іванівна, доктор політичних наук, професор, член-кореспондент НАН України.

Трансформація функції держави щодо захисту прав людини в умовах воєнного стану в Україні : наукова записка / за ред. д. політ. н. О. В. Кукуруз. Київ : Юрінком Інтер, Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України, 2026. 160 с.
ISBN 978-617-8799-02-1

На підставі дослідження історичного досвіду, сучасної правничої доктрини та практики переосмислена роль держави як гаранта прав людини, з'ясовані нові інституційні й нормативно-правові механізми їх забезпечення в умовах російсько-української війни. Обґрунтована необхідність забезпечення балансу між вимогами безпеки та дотриманням демократичних стандартів прав людини, запобігання непропорційним обмеженням прав і надмірній централізації владних повноважень у воєнний період. Сформульовані практичні рекомендації щодо вдосконалення законодавства та інституційних механізмів захисту прав людини, зокрема щодо активнішого використання концепції позитивної відповідальності держави, розвитку цифрових інструментів захисту прав людини, посилення протидії дезінформації та кіберзагрозам, а також запровадження інституту наукового омбудсмена та державної програми дослідження й популяризації української правничої спадщини у сфері прав людини.

Наукова записка підготовлена за результатами виконання науково-дослідної роботи «Комплексне наукове дослідження актуальних проблем захисту прав людини і громадянина в умовах воєнного стану в Україні», в рамках Договору з Міністерством освіти і науки України № БФ/ С15–2025 від 29 жовтня 2025 р. (номер держ. реєстр. 0125U003558).

УДК 321.01:342.7:355.01(477)

Видавництво «Юрінком Інтер» прагне сталого майбутнього для нашого бізнесу, наших читачів і нашої планети. Ця книга виготовлена з паперу, сертифікованого FSC® та PEFC™

© Інститут держави і права
імені В. М. Корецького НАН України, 2026
© Колектив авторів, 2026
© Юрінком Інтер, 2026

ISBN 978-617-8799-02-1

Колектив авторів

Богініч Олег Леонідович, кандидат юридичних наук (*під-
розділ 2.2 у співавторстві з Пархоменко Н. М.*);

Бондарук Вадим Олегович, кандидат юридичних наук
(*підрозділ 1.4 у співавторстві з Усенком І. Б.*);

Бондарук Тетяна Іванівна, кандидат юридичних наук,
старший науковий співробітник (*підрозділ 1.1 у співав-
торстві з Ромінським Є. В.*);

Горбатенко Володимир Павлович, доктор політичних
наук, професор, заслужений діяч науки і техніки Украї-
ни (*підрозділ 3.3*);

Іванова Анастасія Юріївна, кандидат юридичних наук,
старший науковий співробітник (*підрозділ 1.3*);

Клещенко Наталія Олександрівна, кандидат юридичних
наук (*підрозділ 2.3*);

Кресіна Ірина Олексіївна, доктор політичних наук, про-
фесор, член-кореспондент НАПрНУ, заслужений діяч
науки і техніки України (*підрозділ 3.1*);

Кукуруз Оксана Володимирівна, доктор політичних наук
(*підрозділ 3.2*);

Музика Ірина Володимирівна, кандидат юридичних наук,
доцент (*підрозділ 1.2 у співавторстві з Худояр Л. В.*);

Пархоменко Наталія Миколаївна, доктор юридичних на-
ук, професор, член-кореспондент НАПрНУ, член-корес-
пондент НАНУ, заслужений юрист України (*підроз-
діл 2.2 у співавторстві з Богінічем О. Л.*);

Ромінський Євген Вікторович (підрозділ 1.1 у співавторстві з Бондарук Т. І.);

Стойко Олена Михайлівна, доктор політичних наук (підрозділ 3.4);

Сунегін Сергій Олександрович, кандидат юридичних наук, старший дослідник (підрозділ 2.1);

Усенко Ігор Борисович, кандидат юридичних наук, професор, заслужений юрист України (підрозділ 1.4 у співавторстві з Бондаруком В. О.; підрозділ 1.5);

Худояр Леся Вікторівна, кандидат юридичних наук (підрозділ 1.2 у співавторстві з Музикою І. В.).

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА.....	7
----------------	---

Розділ 1. РОЗВИТОК ІДЕЇ ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ В УМОВАХ ЗБРОЙНИХ КОНФЛІКТІВ У ТВОРЧІЙ СПАДЩИНІ УКРАЇНСЬКИХ ПРАВОНАВЦІВ

1.1 Внесок вітчизняних дослідників у становлення міжнародного гуманітарного права, утвердження «законів і звичаїв війни» як соціокультурної альтернативи «воєнному реалізму».....	10
1.2 Збагачення доктрини прав людини ідеями протидії окупації і захисту національних прав українського населення	19
1.3 Вихованці Львівського університету Г. Лаутерпахт і Р. Лемкін: формування засад сучасного правозахисту та міжнародної відповідальності за воєнні злочини, злочини проти людяності й геноцид.....	30
1.4 Утвердження ідеї захисту людських прав та протидії агресії в радянській і пострадянській правовій реальності.....	38
1.5 Значення наукової спадщини та захист прав науковців в умовах воєнного стану	53

Розділ 2. КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ЗДІЙСНЕННЯ ДЕРЖАВОЮ ФУНКЦІЇ ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ЇЇ РОЗВИТКУ

2.1 Функція держави щодо забезпечення та захисту прав людини в умовах воєнного стану: змістовні аспекти.....	60
--	----

2.2 Правотворчі та правореалізаційні особливості забезпечення захисту прав людини в умовах воєнного стану	74
2.3 Доступ до правосуддя як системоутворюючий елемент функціонування держави в умовах воєнного стану	90

Розділ 3. РІВЕНЬ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДЕРЖАВОЮ ПОЛІТИКО-ПРАВОВИХ УМОВ ДЛЯ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВ ЛЮДИНИ У ПЕРІОД ВОЄННОГО СТАНУ

3.1 Політико-правові цінності у період воєнного стану як складові забезпечення державою прав людини	101
3.2 Створення парламентом політико-правових засад для забезпечення прав людини в період воєнного стану	115
3.3 Діяльність державних органів у період воєнного стану щодо реалізації прав людини	125
3.4 Цифрові технології як інструмент держави в процесі забезпечення політико-правових умов для реалізації прав людини в період воєнного стану	136
ВИСНОВКИ.....	149
ПРАКТИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ОРГАНАМ ПУБЛІЧНОЇ ВЛАДИ	154

ПЕРЕДМОВА

Сучасний етап розвитку української державності детермінований безпрецедентними викликами, спричиненими повномасштабною збройною російською агресією проти України. Актуальність теми зумовлена кризою у сфері безпеки, що вимагає пошуку оптимального балансу між забезпеченням національної безпеки та дотриманням міжнародних стандартів прав людини. В умовах воєнного стану особливої актуальності набуває питання трансформації однієї з ключових функцій держави — захисту прав і свобод людини та громадянина. Від рівня її реалізації залежить функціонування правової держави та демократичного режиму, легітимність влади на національному рівні та імідж держави на міжнародному рівні. Російсько-українська війна спонукає до перегляду традиційних механізмів забезпечення прав людини та оновлення нормативних засад для їх реалізації.

Авторським колективом запропоновано три виміри цієї надзвичайно важливої функції держави — історичний (вивчення ідеї захисту прав людини в умовах збройних конфліктів у творчій спадщині українських правознавців); теоретичний (розкриття концептуальних засад функції держави щодо захисту прав людини в умовах воєнного стану); практичний (визначення рівня забезпечення державою політико-правових умов для реалізації прав людини у період воєнного стану).

Фундаментальне значення для розкриття проблематики мають концептуальні ідеї українських правознавців XIX–XXI ст., особливо їхні позиції щодо проблем війни і миру в контексті світового правопорядку, принципів рівноправності та права на самовизначення народів, боротьби за мир і мирного співіснування держав з різним соціальним устроєм; концепцій прав людини (поняття, класифікація і гарантії прав), можливостей обмеження людських прав в умовах воєнного стану; питання захисту прав людини від порушень, формування правил і звичаїв війни, поняття геноциду та інших злочинів проти людяності, покарання воєнних злочинців. У науковій записці означені пріоритети українських правознавців і значення їх спадщини для сучасності.

Для переосмислення функції держави у сфері захисту прав і свобод людини та громадянина в умовах воєнного стану аргументовано застосовано міждисциплінарний підхід. Політичні процеси не можуть бути відокремлені від правових механізмів, адже саме їхня взаємодія визначає реальну здатність держави забезпечувати захист прав людини, а, отже, розраховувати на консолідацію суспільства в періоди надзвичайних загроз. Дослідження включає теоретичний і емпіричний аналіз, що в комплексі дає змогу сформуванню розуміння ролі держави у гарантуванні прав людини в умовах воєнного стану. Аналізуються праці українських та зарубіжних учених з історії та теорії держави і права, політичної науки, конституційного права, міжнародного права та прав людини.

В умовах неспровокованої та невинуватої широкомасштабної збройної агресії Російської Федерації проти України, важливим також є ціннісний вимір усіх процесів. Особливу увагу зосереджено на осмисленні права на доступ до достовірної інформації про воєнні події, злочинів агресора та їх наслідків, що є не лише індивідуальним правом постраждалих, а й колективним правом усього українського суспільства. Право на правду є фундаментальним елементом демократичного суспільства, що забезпечує прозорість діяльності держави та формує довіру громадян до інституцій влади.

Унікальний досвід України, який не має аналогів у світі, потребує наукового переосмислення функції держави щодо захисту прав людини, політико-правових механізмів реалізації прав людини, виявлення прогалин у національному законодавстві та посилення протидії дезінформації держави-агресора. Дослідження є важливим для формування наукової основи щодо зміцнення легітимності влади, забезпечення демократичної стійкості суспільства та адаптації державних інституцій до нових викликів надзвичайного правового режиму.

Розділ 1.

Розвиток ідеї захисту прав людини в умовах збройних конфліктів у творчій спадщині українських правознавців

Проблема захисту прав людини під час сучасної російсько-української війни може бути розв'язана лише з урахуванням напрацювань попередніх поколінь українських правознавців, які ще далеко не повною мірою введені до наукового, а тим паче практичного обігу. Нинішня криза міжнародних інституцій та міжнародного права, намагання окремих політичних діячів замінити верховенство права правом сили, загрозливі тенденції до руйнації світового порядку, посилення авторитаризму, порушення державного, народного і національного суверенітету та основоположних прав людини поставили під сумнів всю дотеперішню еволюцію людиноцентричного праворозуміння. У цьому контексті надзвичайно актуальними є історичний досвід, думки українських правознавців про питання війни і права, захисту прав народів та прав людини, відповідальності держави за такий захист тощо. Водночас потребує додаткової уваги мінливість концепцій захисту прав людини залежно від особливостей політичних і соціально-економічних процесів та відносин між людиною і державою на теренах України. Введення до наукового обігу якомога більшого обсягу праць авторитетних вітчизняних правознавців, на нашу думку, значно поглибить сучасний дискурс, сприятиме у подальшому уникненню повторення помилок та розробленню ефективних засобів та механізмів захисту прав людини в умовах воєнного стану, а також утвердженню певних пріоритетів юридичної науки. Таке дослідження матиме україноцентричний характер і водночас підтвердить традиційну відданість нашої наукової спільноти європейським та глобальним цінностям гуманізму та демократії.

Нижче пропонується розглянути основні етапи генези і розвитку ідеї захисту людських прав у працях кількох поколінь українських науковців: від XIX ст. до сучасності. Окремим аспектом дослідження є обґрунтування з позиції історичного досвіду необхідності популяризації досягнень української юридичної науки та захисту розвитку науки і прав науковців в умовах воєнного стану, внесення відповідних пропозицій щодо удосконалення діяльності деяких державних інституцій України.

Для написання цього підрозділу наукової записки були використані підготовлені раніше у рамках цієї ж НДР публікації авторського колективу, де порушені у записці питання розглядаються докладніше і з повним бібліографічним описом кількох історіографічних джерел, згадати які всі безпосередньо у тексті записки не видається можливим.

1.1 Внесок вітчизняних дослідників у становлення міжнародного гуманітарного права, утвердження «законів і звичаїв війни» як соціокультурної альтернативи «воєнному реалізму»

Війни супроводжують людство упродовж всього його існування, відповідно від самого початку історії формувалися і доктрини «права війни» — їх витоки можна віднайти в працях Аристотеля, Полібія, Марка Тулія Цицерона, правовій думці Індії, Китаю, Азії тощо. На противагу тодішньому пріоритету принципу «військової необхідності», характерного для доктрини воєнного реалізму, мислителі обґрунтовували необхідність поширення на воєнні дії принципів законності та гуманізму, що згодом склало фундамент міжнародного гуманітарного права.

Центральна роль у формуванні права війни належить Гуго Гроцію (1583–1645 рр.), який систематизував міжнародно-правову практику та погляди таких відомих юристів, як Ф. Вітторіо, А. Джентілі, Ж. Бодена. За доби Просвітництва розвиток

дістала теорія *jus ad bellum*, важливе місце у якій посіло питання про права та обов'язки сторін під час війни, до розроблення якої долучилися Ш.-Л. Монтеск'є та Ж.-Ж. Руссо. Від XIX ст. розпочався процес кодифікації права війни, на який суттєво вплинули результати наукових дискусій правознавців, що дали поштовх розвитку гуманітарної концепції ведення збройної боротьби та відносин між учасниками такої боротьби. Свій внесок у розвиток права війни зробили представники українського правознавства. Серед них Дмитро Іванович Каченовський (1829–1872), один з класиків науки міжнародного права; Роман Іванович Базінер (1842–після 1880), автор праць «Недоторканність приватної власності під час міжнародних воєн» (1870), «Женевська конвенція 1864 року. Війна і гуманність» (1872), Оттон Оттонович Ейхельман (1854–1943), який послідовно відстоював гуманізацію порядку на війні.

У цій записці ми зосередимося на менш вивченому, але не менш вагомому внеску у становлення міжнародного гуманітарного права, утвердження «законів і звичаїв війни» інших правознавців українського походження Василя Андрійовича Незабитовського (1824–1883), Володимира Еммануїловича Грабаря (1865–1956), Оникія Олексійовича Малиновського (1868–1932).

Доктор політичних наук, професор кафедри загальнонародного права юридичного факультету Університету св. Володимира *В. Незабитовський*¹ приділяв увагу проблемі захисту прав людини під час збройних конфліктів ще задовго до Гаазьких мирних конференцій 1899 та 1907 рр. Зокрема, його праця «Міжнародні звичаї під час війни» (1861) стала однією з перших спроб систематизації звичаєвого міжнародного гуманітарного права. Сучасні йому міжнародні звичаї вчений вважав наслідком морального прогресу цивілізації, який передбачав відмову від варварства і визнання рівності усіх народів. У контексті тодішніх гуманітарних тенденцій він розглядав війну не лише як політичне явище, а як сферу, що підлягає правовому обмеженню, підкреслюючи поступовий перехід від «права сили» до «сили права». Вчений вважав, що надії

¹ Савчук К. О. Життєвий шлях і наукова біографія професора Василя Андрійовича Незабитовського. *Правова держава*. 2010. Вип. 21. С. 415–422.

суспільства пов'язані саме з правом і миром та поступовим формуванням норм захисту учасників збройних конфліктів.

Хоча термін «права людини» ще не був усталеним, професор фактично відстоював необхідність розмежування держави і підданих (громадян), комбатантів і некомбатантів. Таке розмежування мало захистити мирне населення від свавілля суспільства, яке «заради загального добробуту» іноді вимагає принесення в жертву окремих осіб. Вчений відстоював обмеження насильства щодо цивільного населення, відмову від надмірної жорстокості, підкреслюючи, що війна не має виходити за межі «необхідності», а звичай мусять стримувати свавілля. Такий підхід згодом стали називати принципом пропорційності.

Іншою актуальною проблемою професор вважав захист майнових та економічних прав осіб під час воєнних дій. Він зазначав, що приватна власність є недоторканною, тому неприпустимим є захоплення і привласнення під час війни чужих кораблів і вантажів. Власне, стверджував учений, справжньою метою таких дій є припинення торгівлі. Але, щоб зупинити торгівлю, є дієвий засіб — сувора блокада. Якщо через блокаду можна досягти мети, немає потреби обов'язково вдаватися до захоплення території; отже, немає і безумовної необхідності обстоювати старий звичай, що дозволяє захоплення.

Також у цій праці ще до відомої Женевської конвенції 1864 р. обґрунтовувалась необхідність гуманного поводження з пораненими та військовополоненими.

Отже, наукові позиції В. Незабитовського стали важливим кроком на шляху переходу від традиційного права війни до гуманітарного права. Вчений фактично сформулював ранні принципи прав людини у війні: гуманність, обмеження насильства та захист вразливих категорій населення².

² Худояр Л. В. Погляди на проблему захисту прав людини в умовах збройних конфліктів у творчій спадщині В. А. Незабитовського. *Влада і права людини в умовах війни: юридичні, політичні та історичні виміри* : збірник матеріалів 2 (17) Всеукраїнської наукової конференції (Львів–Київ, 5 грудня 2025 р.) / Редколегія : Ковальчук В. Б. (співголова), Усенко І. Б. (співголова), Макарчук В. С. (заступник голови), Ромінський Є. В. (вчений секретар) та ін. Острог : ФОП Свиначук М. В., 2025. С. 144–149.

Значний інтерес у дослідженні функції держави щодо захисту прав людини в умовах воєнного стану викликає творчий спадок уродженця Закарпаття, в майбутньому академіка Всеукраїнської академії наук *В. Грабаря*. Становлення ученого як юриста-міжнародника припало на добу активної боротьби за гуманізацію війни, час проведення Брюссельської конференції 1874 р. та 1 та 2 Гаазьких конференцій (1899 та 1907 рр.) щодо законів та звичаїв війни. Як тоді вважалося, саме міжнародне право має впорядкувати право війни та, у разі належного розвитку гуманізму в світі, обмежити чи навіть ліквідувати потребу в війнах.

У науковому доробку *В. Грабаря* на особливу увагу заслуговують праці «Оголошення війни в сучасному міжнародному праві» (1904), статті «Право війни» (1898), «Військова необхідність» (1901), «Початки рівності держав в сучасному міжнародному праві» (1912), «Гаазькі конференції» (1913), «Війна (в міжнародному праві)» (1913), «Заняття ворожої території» (1914), «Нейтралітет» (1916) тощо. Глибоке теоретичне осмислення проблем права війни *В. Грабар* доповнив практичним досвідом — після початку Першої світової війни він був залучений як юрисконсульт до складу дипломатичної канцелярії при штабі Ставки Верховного Головнокомандуючого великого князя Миколи Миколайовича Романова. На цій посаді *В. Грабар* надавав рекомендації щодо статусу військовополонених, військовозобов'язаних, діяльності культурних, освітніх та релігійних установ на окупованих територіях, військових, що перебувають в третіх країнах, питань інтернування, злочинів проти військових тощо. Згодом, вже 1918 р., йому знову довелося використати свої знання для захисту Юр'ївського університету та його студентів від незаконних дій германських окупаційних військ, спрямованих на перетворення закладу на німецький університет. Знання і навички вченого дали змогу значно послабити дії окупаційного військового управління, відкласти закриття університету до літа 1918 р., а також сприяли виїзду викладачів та вивезенню частини майна університету до Вороніжа.

У своїй творчості в питаннях права війни та гуманітарного права *В. Грабар* був послідовником дерптського професора *Ф.-Ф. Мартенса*, автора основних положень Брюссельської декларації 1874 р., так званої Декларації Мартенса та преамбули до

Гаазької конвенції 1899 р. Розпочинаючи свою вступну лекцію в Юр'ївському університеті «Війна і міжнародне право» (видана в збірнику праць університету 1893 р.) вчений підкреслював, що корінним питанням всієї науки міжнародного права є питання про співвідношення війни та міжнародного права. Він звернув увагу, що найперші праці науки міжнародного права називалися «*De bello*» та «*De jure belli*», зокрема це праця основоположника цієї науки Гуго Гроція «*De jure belli ac pacis*» (1625).

Професор акцентував, що наука міжнародного права є наукою про мир. Її завдання — посилити мир у світі й повністю усунути війну зі сфери міждержавних відносин. Він вказував, що велика просвітницька задача науки міжнародного права полягає в тому, щоб підготувати шлях для кінцевої перемоги миру, тобто розуму і права. Саме ж міжнародне право спрямоване на обмеження вільної сфери діяльності війни, на обмеження воєнного свавілля та встановлення твердих правових норм. Вчений підкреслював, що не лише серед цивільних вчених, але й серед військових є чимало прибічників ідеї підпорядкування війни нормам міжнародного права й називає цю наукову та суспільну течію «юридичним ідеалізмом» та зазначає, що від критиків вона отримала назву «юридичного сентименталізму».

Більша частина згаданої лекції присвячена відповіді тим вченим, що ставлять війну вище за міжнародне право, які стверджують, що за перших звуків війни право має замовкнути. Сучасні вчені-міжнародники (В. Денисов, А. Усталь, Л. М'ялсоо), зазначають, що лекція В. Грабаря була нищівним ударом по базових постулатах тих авторів, які виправдовували політику верховенства війни, так званого воєнного реалізму, передусім представників германської політики «заліза та крові», що вихваляли війну та захищали необмежену сваволю у військових діях. Критиці, зокрема, піддані дослідження професора з Ерлангена Карла Людера (*Carl Lueder*, 1834–1895).

Критикуючи К. Людера та інших представників «воєнного реалізму», В. Грабар звернув увагу на неприпустимість свавілля проти мирного населення, яке зазвичай виправдовується «*necessitas belli*» (лат.), «*raison de guerre*» (фр.) чи «*Kriegsraison*» (нім.) — тобто воєнною необхідністю.

Перейти на сайт →